

TOPLUM OLMA BİLİNCİNE YÜKSELİŞİN BİR İFADESİ OLARAK MÜRJCİE

MURJIA' AS AN EXPRESSION OF THE ASCENSION TO THE CONSCIOUSNESS OF COMMUNITY

AHMET ATEŞYÜREK

[Milli Eğitim Bakanlığı, Temel İslam Bilimleri Kalam ve Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı,
Ministry of National Education, Department of Basic Islamic Science
atesyurek77@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-9436-0725>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 14 Nisan /April 2021

Kabul Tarihi / Accepted: 21 Haziran / June 2021

Yayın Tarihi / Published: 24 Haziran /June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Yıl / Year: 2021 *Sayı – Issue:* 50 *Sayfa / Pages:* 837-868

Atf/Cite as Ateşyürek, Ahmet. "Toplum Olma Bilincine Yükselişin Bir İfadesi Olarak Mürji-
Murjia' as an Expression of the Ascension to the Consciousness of Community". Ondokuz
Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty
of Divinity 50 (Haziran-June 2021): 837-868, <https://10.17120/omuifd.915922>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği
teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a
plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs
University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Toplum Olma Bilincine Yükselişin Bir İfadesi Olarak Mürcie

Öz: Hz. Peygamber'in kurduğu Medîne şehir devleti örneğinde varlık bulan Arap İslam toplumu, onun vefatının ardından çok uzun bir süre geçmeden sınırları Mâverâünnehir'e dayanmış çok uluslu bir imparatorluk görünümüne kavuşmuştur. Büyümenin getirdiği politik, sosyal ve ekonomik sorunlar halife Hz. Osman'ın da katliyle kaosa dönüşmüştür. Hâricîlerin toplumu terörize eden ve şiddete sürükleyen uygulamalarının üstüne Hz. Ali ve Muaviye mücadelesinin uzun sürmesi toplumda ciddi bir yorgunluğa sebep olmuştur. Kabilecilik geleneğinin de tezahürü olan bu çatışmalar, yeni bir kazanım olan İslam toplumu tecrübesini tehdit eder bir boyuta ulaşmıştır. Bu noktada, siyaset üstü bir tavırla cemaati/toplumu önceleyen bir grup dikkat çekmektedir. Bu grubun ortak özelliği tarafların durumunu ahirete "ircâ" ederek tarafsız kalmalarıydı. Bu bağlamda "İlk Mürcie", siyaset üstü bir çabayla toplumsal çözülmenin önüne geçmek için büyük günah işleyenlerin durumunu ahirete erteleme/tehir etme fikrini barındırmaktadır. İlk Mürcie'nin büyük günah probleminin ortaya çıkardığı kaosa karşı toplumsal birliği öncelikleme tavrı, büyük günah işleyen kişinin tekfir edilmemesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. Bu tavır ameli imandan ayıran bakış açısına kapı aralmış, bu da Arap olmayan Müslümanların İslam toplumunda var olabilme mücadelelerinde önemli bir işlev görmüştür. Bu makale İlk Mürcie'nin Arapların kabileci zihniyetten toplum olma bilincine geçişinin bir tezahürü, onun türevi olan sonraki Mürcie'nin de Arap olmayan Müslümanların toplumunda var olabilme mücadelesine katkısını öne çıkarmaya çalışmaktadır.

Anahtar Sözcükler: İslam Mezhepleri Tarihi, Mürcie, İrcâ, Cemaat, Toplum.

Murjia' as an Expression of the Ascension to the Consciousness of Community

Abstract: The dominant Arab Islamic community, which came into existence in the example of the city-state of Madina established by the Prophet, gained the appearance of a multinational empire with the borders of Transoxiana, not long after his death. Political, social and economic problems brought about by growth turned into chaos with the murder of the Caliph Osman. The prolonged struggle of 'Alî and Mu'âwiyah, following the practices of the Khawârij that terrorize the society and led to violence, caused serious fatigue in the society. These conflicts, which are also the manifestation of the tribal tradition, have reached a level that threatens the new achievement of the Islamic society experience. At this point, a group that prioritizes jamâ'a-community with a supra-political attitude draws attention. The common feature of this group was that the parties remained neutral by "irjâ" their

situation to the hereafter. In this context, the "First Murjia" includes the idea of postponing / suspending the situation of those who committed great sins to the hereafter in order to prevent social disintegration with a supra-political effort. The first Murjia's attitude of prioritizing social unity against the chaos caused by the great sin problem has revealed the result that the person who commits a great sin is not declared an unbeliever. This attitude opened the door to the point of view that separates deeds from faith, and this has played an important role in the struggle of non-Arab Muslims for existence in the Islamic society. This article is trying to bring forward the transition of the First Murjia' from the tribal mentality to the consciousness of society, and the contribution of the later Murjia', which is its derivative, to the struggle for the existence of non-Arab Muslims in the society.

Keywords: History of Islamic Sects, Murjia', İrjā', Jamā'a, Community.

Giriş

Mürcie, erken dönem İslam düşüncesinde etkili olmuş önemli bir dinî anlayıştır. Mürcie'nin temel öğretisi, Allah'a iman ettikleri müddetçe, Müslümanların aralarında yaşadıkları sorunlardan dolayı birbirlerini öldürme ve tekfir etmelerine karşı çıkmaktır. Mürcie'ye göre, kible ehlin-den bir kimse büyük bir günah işlediğinde, günahundan dolayı fasıktır fakat müminlik vasfını korur.¹ Günahkâr için bağışlanma umulur; azaba çekileceklerinden de endişe edilir.² Mürcie Hâricîler, Şia, Ehl-i Hadîs'ten farklı olarak, amelleri iman tanımına dahil etmemektedir.³ Mümin kişi imanının gereği olarak farzları yerine getirir. Ancak ibadetleri yerine getirdiği için mümin değildir.⁴ İmanın tanımı konusunda genel olarak marifet, tasdik ve ikrar kavramları öne çıkmaktadır.⁵ Mürcie, İmanın amelle artmayacağını, ameli terk etmekle veya günah işlemek suretiyle de

¹ Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-musallîn*, thk. Helmut Ritter (Wiesbaden, 1980), 138.

² Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, "el-Âlim ve'l-Müteallim", *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 23.

³ Hakîm es-Semerkandî İshâk b. Muhammed, *es-Sevâdü'l-A'zam*, çev. Talha Alp (İstanbul: Yasin Yayınları, 2014), 310-311.

⁴ Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-Müteallim", 11, 13; Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle", *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 60-61.

⁵ Eş'arî, *Makâlât*, 132-138.

azalmayacağını savunmaktadır.⁶ Mezhebe göre, tüm müminler imanları bakımından eşittirler.⁷ Yukarıda ifade edilen bu prensiplerin şekillenmesinde Mürcie'yi ortaya çıkartan tarihi kesitin şüphesiz önemli bir yeri bulunmaktadır.

Araplar, çerçevesini çölün belirlediği kabileci bir anlayışla, büyük bir siyasi otoritenin kontrolüne girmeksizin asırlar boyunca varlıklarını devam ettirmişlerdir. İslam dininin Araplar arasında kabul görmesi köklü değişikliklerin tetikleyicisi olmuştur. Hz. Peygamber, Medine'ye hicretin ardından, süregelen kadim hayat tarzından farklı olarak kabile kimliği yerine bireylerin oluşturduğu din kardeşliği temelinde bir cemaat oluşturmayı başarmıştır.⁸ Ancak onun ardından, kabilecilik hayatın her alanında kendini göstermeye devam etmiştir.

Hz. Ebu Bekir'in (öl. 13/634) Benî Saîde koruluğunda Ensar ile Muhacir arasındaki birtakım tartışmalar sonucu halife oluşu sorunu çözmüş gibi görünüyordu.⁹ Ondan sonra halife olan Hz. Ömer (öl. 23/644) de, benzer şekilde dengeleri gözeterek uygulamaya çalıştığı dirayetli yönetimi sayesinde kendi döneminde ortaya çıkan birtakım sorunlara çözümler üretebilmişti.

Hz. Ömer, ardında düzgün işleyen ve fetihlerle büyüyen bir devlet bırakmıştır.¹⁰ Ancak üçüncü halife Hz. Osman (öl. 35/656), hem çok hızlı bir şekilde büyümenin getirmiş olduğu sorunlar hem de diğer bazı sebeplerden dolayı toplumsal dengeleri korumada selefi kadar başarılı olamamıştır. Onun hilafetinin ilk altı yılı sorunsuz geçerken, zamanla toplumsal çeşitlilik artmış, göçebe yaşamaya alışkın bedeviler değişen şartlar gereği şehirlere yerleşmiş ve birtakım aşiretler de, fethedilen ve yeni kurulan şehirlere devlet eliyle göç ettirilmiştir. Süreçte fetihler de azalmıştır. As-

⁶ Eş'arî, *Makâlât*, 135-136.

⁷ Ebû Hanîfe, "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle", 81.

⁸ Âdem Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyyet* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 115

⁹ İbn Şihâb ez-Zühri, *el-Megâzi-İlk Dönem İslam Tarihinde Savaşlar*, çev. Mehmet Nur Akdoğan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016, 128-133.

¹⁰ Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Belâzürî, *Futûhu'l-buldân*, çev. Mustafa Fayda (İstanbul: Siyer Yayınları 2013), 513-527.

kerlik mesleğinden başka bir şeyle uğraşmayan ve garnizon şehirlerinde müreffeh bir hayat yaşayan halk, fetihlerin durması sonucu maddi sıkıntılar çekmeye başlamıştır.¹¹ Şehirlerde bozulan ekonomik sistemin zamanla kronik bir hal alması, eyalet yönetimlerini şikâyetlerin odağı haline getirmeye başlamıştır. Hârîcîler'in Hz. Osman'a yönelttiği eleştirilerin önemli bir bölümünün ganimet ve feylerdeki adaletsizlikleri içermesi bu anlamda tesadüf olmasa gerektir.¹²

Müslümanlar, Hz. Peygamber'in vefatından sonra karşılaştıkları sorunları, ferasetleri sayesinde fazla büyümeden halledebilmişlerdi. Büyümenin kendisi bile yeterince sorunken bir de buna eyalet yönetimlerinin kanunsuz tutumları ile kabilelerin kendi içlerindeki nüfuz mücadeleleri eklenince gündem tamamen kavgalarla meşgul hale gelmiştir. Sürecin sonunda Hz. Osman istifaya zorlanmış ve neticede muhalifleri tarafından katledilmiştir.

Hz. Osman'ın katli meseleyi çözmemiş, aksine sorunu farklı bir boyuta taşımıştır. Olayın ardından Mısırlı bir grup ve daha sonra Muhacir ve Ensar'dan bazıları halife olması için Hz. Ali'ye (öl. 40/661) baskı yapmıştır. O, başlangıçta bu öneriyi reddetse de¹³ daha sonra kabul etmek durumunda kalmıştır.¹⁴ Ümeyye oğullarından o esnada Medine'de bulunan Mervan b. Hakem ve Velid b. Ukbe (öl. 61/680-81) ise Hz. Ali'ye biat etmemek için Medine'den ayrılarak Şam'a gitmişlerdir.¹⁵

Toplumdaki fikir ayrılığının vardığı boyut, baba ile oğul arasında bile fikir ayrılığına sebep olacak kadar karmaşık bir hale gelmiştir. Hasan, babası Hz. Ali'nin Hz. Osman'a karşı olan olumsuz tavrının farkındaydı. Bu yüzden babasını, hilafeti kabul ederken çıkar gruplarını çevresinden

¹¹ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Kûfe'nin Siyâsî Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 26.

¹² Sâlim b. Zekvân el-Hilâlî, *es-Sîre- Bir Hârîcî'İbâdî Klasîği*, çev. Harun Yıldız (Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2016), 58-61.

¹³ Ebü'l-Hasen b. Ahmed Kâdî Abdülcebbar, *Tesbîtü delâilî'n-nübüvve: Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*. çev. M. Şerif Eroğlu ve Ömer Aydın (İstanbul: İmak Ofset, 2017), 10.

¹⁴ Ebû Muhammed İbn Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Edvâ' 1990), 1/65 vd.

¹⁵ Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2010), 7/400.

uzak tutmayıp toplumun genel kabulünü dikkate almayı ve Talha ile Zübeyr'den zorla biat almasından dolayı ağır bir şekilde eleştirmiştir.¹⁶ Muhammed b. Talha da, babası Talha'nın Hz. Osman'ın katillerinden biri olduğu düşüncesini bizzat yüzüne karşı söylemiş ve bu fikrinden geri durmamıştır.¹⁷

Hz. Ali, hilafete gelir gelmez tüm yönetici kadroyu değiştirmiş ve atadığı yeni valileri yönetecekleri şehirlere göndermiştir. Ancak Şam'a vali olarak atadığı Sehl b. Huneyf, Muaviye'ye bağlı bir grup süvari tarafından Tebük'te geri çevrilmiştir.¹⁸ Daha sonra Hz. Ali, Muaviye'ye kendine itaat etmesi talebini içeren bir mektup göndermiş¹⁹ ancak onun cevabı, beklentinin aksine, Hz. Osman'ın kanununun Hz. Ali'nin ellerinde olduğunu ima eden tehdit içerikli ifadeler şeklinde olmuştur.²⁰ Muaviye de, bu şekilde hissettirdiği hilafet arzusunun bir müddet sonra açığa vurmuş, Şam ve Humuslulardan biat almıştır.²¹ Ali'yle karşılıklı mektuplaşma ve haberleşmeler bir çözüm üretememiş ve çatışma kaçınılmaz hale gelmiştir. Toplumda olgunlaşan bu zihni kopuş, kuvveden fiile dönüşerek Sıffin Savaşı'na yol açmıştır.

İlk Mürcie

Sıffin Savaşı'nda Müslüman toplum, ilk bakışta Hz. Ali taraftarları, Muaviye ve Hâricîler olmak üzere üçe bölünmüş görünmekteydi. Fakat bunların dışında, kendisini bu oluşumlardan hiçbirinin tam olarak temsil etmediğini düşünen ciddi bir grubun varlığı²² da dikkati çekmektedir. Bu grup homojen bir yapıya sahip değildi. Bir kısmı, sahabe arasında çıkan fitneye dahil olmak istemediklerini belirtip ne Hz. Ali'nin yanında ne de

¹⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/68.

¹⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/84.

¹⁸ Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *Ahbâru't-tvâil-Eskilerin Haberleri*, çev. Zekeriyâ Akman ve Hüseyin Siyabend Aytemür (Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017), 203; Ebû Hâtim Muhammed İbn Hibbân (öl. 354/965), *es-Siretü'n-nebeviyye ve ahbâru'l-hulefa-Hz. Peygamber ve Halifeler*, çev. Harun Bekiroğlu (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 424-425.

¹⁹ Dîneverî, *Ahbâru't-tvâil*, 220-221.

²⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/8.

²¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/100.

²² Sâlim b. Zekvân, *es-Sire*, 81.

onun karşısında yer alarak pasif bir tutum takınan Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebi Vakkâs, Muhammed b. Mesleme el-Ensârî²³, Hz. Peygamber'in azatlısı Zeyd b. Hârîse'nin oğlu Usâme b. Zeyd gibi sahabilerdi.²⁴

Ashab içerisinde tarafsız olmakla birlikte köşesine çekilmeyen bir grup daha mevcuttu. Bunlar, çevrelerini taraf olmaktan uzak tutmaya çalışmışlardır. Muğîre b. Şube, Abdullah b. Selâm, Abdullah b. Amr b. As,²⁵ Ebû Musâ el-Eş'arî, Ebû Hureyre, Saîd b. As, Ebû Mes'ûd el-Bedrî gibi sahabiler bu grup içerisinde. Bunlar, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılmamışlardır.²⁶ Ebû Musâ el-Eş'arî, Kûfelilere evlerinden çıkmamalarını tembihlemiş, mescidde de halka fitneye bulaşmamaları ve çatışmanın bir tarafı olmamaları konusunda tavsiyede bulunmuştur.²⁷ Muğîre b. Şu'be ise, Sıffin savaşı esnasında Muaviye'ye, iki taraftan da beri olduğunu söylemiştir.²⁸ Tarafsızlar içerisinde en dikkat çeken şahıs, vefatına kadar Ümmet-i Muhammed'den kimseyle savaşmama,²⁹ toplumdaki karışıklık ve çatışmadan uzak durma tavrını³⁰ devam ettiren Abdullah b. Ömer'dir.

Hz. Osman'ın son altı yıllık yönetiminde, yaşanan problemlerin çözümü beklenirken tam aksi olmuş, onun katliyle birlikte çözüme dair umutlar yok olmaya başlamıştır. Umudlar bu şekilde kaybolurken meseleye bir de Hz. Ali- Muaviye mücadelesi eklenmiştir. Kavganın bir türlü bir neticeye varmamasının halk üzerinde ciddi etkileri olmuştur. Hac mevsiminde hacılara liderlik edecek kişinin kimliği dahi çatışmanın bir

²³ Dîneverî, *Ahbârü't-tvâil*, 203, 206; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/399; Hz. Ali Muhammed b. Mesleme'nin kendi tarafını tutmamasını geçmişte Hayber'in fethinde Yahudi olan kardeşini öldürmesine bağlamıştır. Bk. İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-siyâse*, 1/73.

²⁴ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-siyâse*, 1/72-73; Ebû'l-Feth Tâcüddîn eş-Şehristânî, *Müel ve Nihal-Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, çev. Mustafa Öz (Litera Yayınları, İstanbul 2011), 126.

²⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 7/400.

²⁶ Yusuf Tunç, *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabîler* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 13-15.

²⁷ İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-siyâse*, 1/85-86; Dîneverî, *Ahbârü't-tvâil*, 208.

²⁸ Dîneverî, *Ahbârü't-tvâil*, 265.

²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 2001), 4/141.

³⁰ İbn Sa'd, *Tabakât*, 4/153-154.

parçası olmuştur. Haliyle bu durum halkın endişesini daha da artırmıştır.³¹ Toplum içerisindeki kaos durumunun devam etmesi halkın olaylara bakışını değiştirmesine de sebep olmuştur. Hz. Ali'nin şehadetinden sonra savaşın olumsuz etkilerinden bıkan Kufe halkı, Hz. Hasan'ın mescitteki cihat çağrılarına sessiz kalmıştır.³² Aynı şekilde söz konusu kesimler, Muaviye iktidarı ele geçirdiğinde Hâricî isyanlarının bastırılması için asker talep ettiğinde de isteksiz davranmışlardır.³³ Hz. Hasan'ın hilafet hakkını Muaviye'ye teslim ettiği yıl için "Cemaat Yılı" denmesi³⁴ toplumun siyasi birliğe verdiği değeri ifade etmesi açısından önemlidir. ³⁵ Toplumun çoğunluğu, fırtınalı ortamın dinmesi ve kaostan çıkışı, tartışmanın sonlandırılmasında görür hale gelmiştir.³⁶

Mürcie ismi, toplumdaki karmaşaya sebep olan söylemin dışında kalmak isteyen, toplumsal birlikteliğe vurgu yapan grup için kullanılır olmaya başlamıştır.³⁷ Hz. Osman veya Hz. Ali arasında bir tercih yapan veya yapmayan³⁸, Hz. Ali, Talha ve Zübeyr'in birbirleriyle savaşmalarını doğru bulmayıp, haklı olanların ancak pasif kalanlar olduklarını söyle-

³¹ Ebû Bekir Muhammed İbn Şihâb ez-Zührî, *el-Megâzi-İlk Dönem İslam Tarihinde Savaşlar*, çev. Mehmet Nur Akdoğan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 145.

³² Ebu'l-Abbâs Ahmed el-Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, thk. Muhammed Bâkir Mahmûdî (Beyrut: Dârü't-Teârûf 1977), 3/32.

³³ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1969), 5/166.

³⁴ Halife b. Hayyât, Ebû Amr el-Basrî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, çev. Abdülhalik Bakır (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 250; Ebû Ömer İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, thk. Abdülmecid et-Terhîni (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1983), 5/109.

³⁵ Yaşanan çalkantıda tarafsız olmayı tercih edenlerin zihninde toplumsal birliktelik- "cemaat" kavramının karşılığını görmek adına Kays b. Ebî Hazım'ın şu sözü enteresandır: "Sıffin günü arta kalan topluluklara saldırım, Allah ve Resûl'ü yalan söyledi diyenlerin üzerine gidin, siz Allah ve Resûl'ü doğru söylediyorsunuz." deyinceye kadar bütün halleri ve harpleri esnasında Hz. Ali ile beraberdim. Bunu duyunca "cemaat" hakkında ne düşündüğünü anladım ve ondan ayrıldım" Bk. Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 126-127.

³⁶ Ebû'l-Kâsım İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimesşk*, thk. Muhibbuddin Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî (Beyrut: Daru'l-Fikir, 1996), 39/496-497.

³⁷ Murat Ergin, *Siyasî ve İtikadî Mezheplerin doğuşunda Kabile Asabiyyetinin Rolü* (Urfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000), 166; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 35.

³⁸ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, thk. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, ty.), 2/659.

yen³⁹, adı geçenlerden birini haklı görseler de onlarla beraber şavaştan da uzak durmayı tercih ederek durumları hakkında “tarafsız” kalıp yargılarını Allah’a bırakan yani “tehir” edenler,⁴⁰ sonuç itibarıyla ortak bir amacı paylaşıyorlardı. Bu düşünceyle paralel olarak tartışmanın önüne geçmek adına, kişilerin mümin ya da kafir oluşlarını tartışmaksızın⁴¹ Allah’a havale edenler de Mürcî oluyordu.⁴² Böylece bu adlandırma Hz. Osman, Ali ve başka büyük günah işleme durumunda olanlar konusunda bir fikir öne sürmeyenlerin⁴³ ortak bir ismi haline gelmiştir.⁴⁴ Bu ismi, daha sonra teşekkül edecek olan Mürcie’nin nüvesini oluşturması bakımından “İlk Mürcie” şeklinde ifade etmek doğru olacaktır.⁴⁵

Hz. Ali-Muaviye mücadelesiyle meşgul olan İslam toplumu içerisinde “tarafsız” kalmayı tercih edenlerin özel bir adı veya kabul gören tek bir ismi yoktu. Bu tarafsızlardan bir kısmı, önceleri Ali taraftarı olan kimselerin de içinde bulunduğu, daha sonra Hz. Ali ve Muaviye arasındaki meselede kimin haklı olduğunu bilmediklerini ifade eden ve kendilerini Mu’tezile olarak tanımlayan bir gruptu. Hz. Ali ile Muaviye arasındaki fitneden⁴⁶ ve savaştan⁴⁷ i’tizâl eden bu grup, klasik kaynaklarda itikadi bir mezhep olan Mu’tezile’nin öncüleri olarak sunulmaktadır.⁴⁸ Mu’tezile’nin de sahip çıktığı bu “marjinal yaklaşım”, ekolün varlığını erken dönemle

³⁹ Kummî/Nevbahtî, *Kitâbu'l-makâlât ve'l-fırak-Fıraku's-Şia* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004), 82.

⁴⁰ Kummî/Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 82.

⁴¹ Nâşî e'l-Ekber Mürcie’yi birbirlerini tekfir edip kanlarını dökseler de mezhebi ihtilaf içinde de olsalar tüm ehli kibleyi mümin sayan fırka olarak tanımlamaktadır. Bk. Ebü'l-Abbâs Nâşî e'l-Ekber, *Mesâilü'l-imâme ve muktetafât mine'l-kitâbi'l-evsat fi'l-makâlât*, thk. Josef Van Ess (Wiesbaden, Beyrut: In Kommission bei F. Steiner 1971), 19-20.

⁴² Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 35.

⁴³ A. J. Wensinck’in kanaati de İlk Mürcie’nin Hz. Osman ve Ali meselesini tartışmamaya dayandığı şeklindedir. Bk. A. J. Wensinck, *The Muslim Creed* (Great Britain: Cambridge 1932), 109.

⁴⁴ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 39.

⁴⁵ Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 51-58.

⁴⁶ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimesşk*, 39/497.

⁴⁷ Ebü'l-Fazl Cafer b. Harb el-Hemedânî, *Kitâbu'l-usûl* (Haraççioğlu nüshası), vr. 8a.

⁴⁸ Nâşî el-Ekber, *Mesâilü'l-imâme*, 16-17; Kummî/Nevbahtî, *Fıraku's-Şia*, 56.

bağlantılandırma çabası olarak da değerlendirilebilir.⁴⁹ Bu grup, fitne zamanı evininin köşesine çekilmeyi tavsiye eden Hılsıyye⁵⁰ veya Huley-siyye⁵¹ şeklinde de isimlendirilmiştir. Tarafsızlar arasında, Hz. Osman'ın katli gerçekleşikten sonra savaş boylarından dönen bir grup gaziden de bahsedilmektedir. Bu grup, kendileriyle birlikteyken güvenilirliklerinden emin oldukları kişilerin, onların yokluğunda birbirlerini öldürmeleri konusunda taraf olmak istememişlerdir. Böylece onların durumunu Allah'a ırcâ eden kimseler olarak Mürcie⁵² veya Şükkâk olarak isimlendirilmişlerdir.⁵³

Toplum bünyesinde yaşanan her toplumsal olay önceden tasavvur edilmiş bir fikir veya düşüncenin ürünüdür; ortaya çıkışı ve yok oluşları insanlara bağlıdır.⁵⁴ Hz. Osman (öl. 35/656)'ın hilafetinin ilk altı yılından sonra gelişen olaylar ile bu olayların bir neticesi olarak Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle doruğa çıkan kriz ortamı, Müslümanları farklı çözüm arayışlarına itmiştir. Süreç içerisinde ciddi dini-toplumsal kırılmalar ortaya çıkmıştır. Müslümanlar, içine düştükleri dini ve siyasi bunalımda Hz. Osman, Hz. Ali ve Muaviye'nin durumunu tartışmışlardır. İnsanların toplum içerisindeki statülerini belirleyen kavramlar dünyevi alana işaret etse de Cemel ve Sıffin savaşında ölen insanların durumu süreç içerisinde dünyevi alandan, bu kimselerin ahirete taalluk eden yönleriyle tartışılmaya başlanmıştır.⁵⁵ Dini anlayışlarını şekillendiren siyasi ihtilaflar onları iman ve küfrün tanımı konusunda ihtilafa sürüklemiştir.⁵⁶ Hz. Peygamber döneminde toplum olma tecrübesini edinen Müslümanlar, onun ar-

⁴⁹ Osman Aydın, *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 49.

⁵⁰ Dırar b. Amr el-Gatafânî, *Kitâbü't-tahrîş*, çev. Mehmet Keskin, thk. Hüseyin Hansu, Litera Yayınları, İstanbul 2014, 35-36.

⁵¹ Cafer b. Harb, *Kitâbu'l-usûl*, vr. 8b; Nâşi el-Ekber, *Meşâilü'l-imâm*, 17.

⁵² Mürcie kavramının filolojik yapısı ve kronolojik anlam değişiminin tespitine dair Bk. Kutlu, *Mürcie ve Tesirleri*, 28 vd.

⁵³ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimeşk*, 39/496.

⁵⁴ Sabri Hizmetli, *İtikâdi İslam Mezheplerinin Doğuşuna İçtimâî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme*, Ankara: AÜİFD, 26, 1983, 653-680.

⁵⁵ Osman Aydın, *Akılci Din Söylemi* (Ankara: Hititkitap Yayınları, 2010), 44.

⁵⁶ Belkâsım b. Hasan el-Gâlî, *Ebü Mansur el-Mâturîdî: Hayâtühü ve ârâuhü'l-akâdiyye* (Tunus: Dâru't-Türkî, 1989), 235.

dından cahiliye dönemindeki çatışmayı körükleyen eski kabile zihniyetiyle karşı karşıya kalmışlardır.

Kadim Kabile Mücadelesi

Dönemin toplumsal yapısı üzerinde kabilecilik zihniyetinin etkisi anlaşılmadan İslam tarihine sağlıklı bir bakış neredeyse mümkün görünmemektedir.⁵⁷ Bedevî hayat tarzının baskın olduğu Arap toplumunda kabile esasına göre bir düzen devam etmiştir.⁵⁸ Siyaset, devlet yönetimi ve sosyo-kültürel sürtüşmelerin arka planında hep kabilecilik faktörü belirleyici olmuştur. 1/7. yüzyılın Arap toplumunda “toplum” ve “birey” algısı, kabileci anlayışta karşılığını bulmaktaydı.⁵⁹

Hz. Ali ile Muaviye arasındaki liderlik mücadelesinin arka planında da kabilecilik etkin bir rol oynamıştır. İki rakibin mensup olduğu Hâşimoğulları ile Ümeyyeoğulları, Kureyş kabilesine mensup Abdümenaf'ta birleşen akraba ailelerdir.⁶⁰ Hz. Ali ile Muaviye arasındaki çekişmenin çerçevesini belirleyen unsurlar arasında, cahiliye dönemindeki mensubi-yete dayanan kavramların hala etkinliğini koruduğu görülmektedir.⁶¹ Bu Kureyş merkezli iç çekişme, İslam öncesine dayanan, çatışma boyutuna varmamış bir güç mücadelesi şeklinde başlamış ve varlığını devam ettirmiştir.⁶² Hz. Peygamber'in Mekke'de insanları İslam dinine davetiyle iki aile arasındaki güç mücadelesi farklı bir boyuta taşınmıştır.⁶³ Haşimoğulları, istisnalar olmakla birlikte kendi ailelerinden olan Hz. Muhammed'e dinini benimsemeseler de sahip çıkmışlardır. Ümeyyeoğulları ise, rekabet içerisinde buldukları kabilenin içerisinde çıkmış Hz. Muhammed'in

⁵⁷ Cemil Hakyemez, “Abbasî Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şii Tehdidi”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2007, 9(1), 327.

⁵⁸ Apak, *Asabiyyet*, 24.

⁵⁹ Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 21-22.

⁶⁰ İbrahim Sarıçam, *Emevi-Haşimi İlişkileri İslam Öncesinden Abbasilere Kadar* (Ankara: TDV Yayınları), 2015, 52.

⁶¹ Ergin, *Kabile Asabiyyetinin Rolü*, 61.

⁶² Çatışma boyutuna varmayan bu güç mücadeleleri “münâfere” şeklinde adlandırılmıştır. Bk. Muhammed İbn Habîb el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Münnemmak fî Ahbâri Kureys*, thk. Hurşid Ahmed Faruk (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985), 90-100.

⁶³ Mekke şehrindeki güç mücadelesinde kabilelerin tutumlarına dair Bk. Apak, *Asabiyyet*, 86-89.

süreçte Kureyş'in lideri olması durumunda, Mekke'deki nüfuzlarını kaybetmenin endişesini taşımışlardır.⁶⁴ Bu endişe Ümeyyeoğullarının İslam'ı kabullerini olumsuz yönde etkilemiş; ailenin geniş çapta dini kabulleri Mekke'nin fethinin ardından gerçekleşebilmiştir.⁶⁵ Mekke'nin fethine kadar olan süreçte Bedir⁶⁶ ve Uhud⁶⁷ gibi savaşlarda Ümeyyeoğulları karşı tarafta aktif rol oynamış, bu savaşlarda ailelerin karşılıklı kayıpları unutulmamıştır.⁶⁸ Mekke'nin fethinin ardından Hz. Peygamber'in din bağına kabile bağının önüne geçirme çabaları, iki aile arasındaki ilişkileri bir müddetliğine olumlu yönde etkilemiştir.

Hz. Peygamber, birbirleriyle çatışan kabilelerin ortaya çıkardığı kaos ortamını Medine şehir devleti örneğindeki toplumsal birliklele değiş-tirmeyi başarmıştır. Ancak geleneğin gücü, kabilecilik üzerinden kendini açığa vurmuştur.⁶⁹ Onun vefatının ardından kendisine biat eden kabile liderlerinin ridde olaylarında Hz. Ebû Bekr'e gösterdikleri muhalefet, kabilecilik ruhunun hala dimdik ayakta olduğunu göstermektedir.⁷⁰ Zayıf bir kabile olan Teymoğullarına mensup Hz. Ebû Bekr'in halife seçilmesi hayretle karşılanmıştır.⁷¹ Hz. Peygamber'in hatrasının tazeliği, yeni halifenin kararlılığı ile sorunların üstesinden gelinmiştir.

Hz. Osman, yönetiminin ikinci kısmında başarılı bir liderlik göstermemiştir. Eleştirilerin başında, kendisinin de mensubu olduğu Ümeyyeoğullarını baskın oranda devlet kademesine taşımaya gelmektedir. O, ilk olarak kardeşi Velîd b. Ukb'e'yi Kûfe valiliğine, daha sonra yine akrabası Saîd b. Âs'ı bu göreve atamıştır. Görevden aldığı akrabası Amr b. Âs'ın yerine, Mısır valiliğine sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i,

⁶⁴ Ergin, *Kabile Asabiyyetinin Rolü*, 24.

⁶⁵ Adnan Demircan, *Ali-Muaviye Kavgası* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 21.

⁶⁶ Zühri, *el-Megâzi*, 54-55.

⁶⁷ Zühri, *el-Megâzi*, 66-68.

⁶⁸ Muaviye'nin Hz. Ali'ye olan muhalefesinde geçmişte öldürülen kardeşi Hanzala, dayısı Velîd ve dedesi Utbe'nin etkili olabileceğine dair Bk. Nasr b. el-Müzâhim el-Minkarî, *Vak'atü Sıffin*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1990), 102.

⁶⁹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İz Yayınları, İstanbul 1997), 82.

⁷⁰ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, 111-126.

⁷¹ Kâdı Abdülcabbâr, *Tesbîtü delâilî'n-nübüvve*, 516, 518.

Basra valiliğine ise Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin yerine dayıoğlu Abdullah b. Âmir'i görevlendirmiştir.⁷² Böylece eyalet valileri, bir kısmı daha önce Hz. Ömer zamanında atanan Ümeyyeoğullarının eline geçmiş oluyordu. Velid b. Ukbe Kûfe valisiyken, içki içme ithamı nedeniyle Hz. Ali'nin de ısrarıyla soruşturma geçirmiş, celde infazını Hz. Ali bizzat kendi elleriyle gerçekleştirmiştir.⁷³ Hz. Ali Hz. Osman'ı, akrabalarını göreve getirmesi ve onların haksız işlerinde gerekeni uygulamaması konusunda birkaç kez eleştirmiştir.⁷⁴ Hz. Osman'ın halifeliliğinin son dönemlerinde yönetimine dair eleştiriler yüksek perdeden dillendirilir hale gelmiştir.⁷⁵ Halife halkın eleştirilerini gerektiği şekilde değerlendirememiştir.⁷⁶ Hz. Osman'ın hilafetin suikaste kurban gitmesinden biraz önceki durumu, etrafı ve en yakınları tarafından dahi yönetime dair verdiği her kararı tartışılan ve eleştirilen bir lider görünümündedir.⁷⁷

Ümeyyeoğullarının ilk üç halife dönemindeki devlet kademesinde istikrarlı yükselişleri, bu durumun da verdiği güçle Muaviye'nin Hz. Ali'ye karşı gelişi ve nihayet halifenin bir Hâricî tarafından suikaste kurban gitmesi,⁷⁸ iki aile arasındaki güç dengesini geriye dönülmeyecek şekilde değiştirmiştir.

Emevî-Hâşimî mücadelesine Şamlılar ile Kûfe'lilerin iktidar mücadelesi⁷⁹ olarak da bakılmıştır.⁸⁰ Muaviye'nin galibiyeti, iktidarın merkezinin

⁷² İsmail Yiğit, "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Erişim: (12.04.2021), <https://islamansiklopedisi.org.tr/osman>

⁷³ Kâdı Abdülcabbâr, *Tesbîtü delâilî'n-nübüvve*, 460.

⁷⁴ Kâdı Abdülcabbâr, *Tesbîtü delâilî'n-nübüvve*, 460, 462, 464.

⁷⁵ Muhacir ve Ensar'ın Hz. Osman'ı sert bir şekilde eleştirmeleri üzerine; Şam'dan gelen Muaviye Muhacir ve Ensar'ı hedef alan bir konuşma yapmıştır. Onlara yönetimin işine karıştıkları suçlamasında bulunarak halkın kendilerini örnek aldığını, bundan dolayı yanlış yönlendirme yapmalarını hususunda konuşmuş ve onları tehdit etmiştir. Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 1/46-48.

⁷⁶ Ahmet Akbulut, "İlk Devir Siyâsî Olaylarının Müslüman Düşüncesine Etkisi", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1, Ocak 1991, 38-44.

⁷⁷ Kâdı Abdülcabbâr, *Tesbîtü delâilî'n-nübüvve*, 466.

⁷⁸ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, 49.

⁷⁹ Muaviye Hz. Ali'ye gönderdiği bir mektubunda mücadelenin bir Şam-İrak çekişmesi olduğunu ima eden bir şiir yazdırmıştı: "Şam'ın, Irak'ın hakimiyetinden hoşlanmadığını görüyorum, Zaten Iraklılar da onlardan hoşnut değiller..." Bk. Dîneverî, *Ahbârü't-tvâl*, 224.

⁸⁰ Hüseyin Gazi Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1971), 16.

Kûfe'den yani Irak'tan Şam'a taşınması anlamına gelmekteydi. Bu durum, Ümeyyeoğulları'na karşı tüm Iraklılar'ın birleşmesiyle sonuçlanmıştır.⁸¹ Emevî karşıtlığı, süreçte Müslümanları onlara karşı birleşmeye çağrıda bulunacak derecede dinî karaktere bürünmüştür.⁸²

Toplumun birliğini ciddi olarak tehlikeye atan bu iç mücadelede tarafsız kalmayı tercih eden Mürcie'yi ortaya çıkartan sosyo-politik arka planı anlamak adına, Hâricîliği ortaya çıkartan sebepleri genel hatları ile bilmemiz gerekmektedir. Çünkü toplumda giderek artan fikri ve sosyal karmaşa, Hâricîlik ve Mürcie gibi birbirinin simetrisi⁸³ şeklinde tanımlayabileceğimiz iki ayrı anlayışı ortaya çıkarmıştır. Hâricîliğin ortaya çıkışı anlatılırken tarihçiler, genel itibarıyla Sıffin savaşı özelinde, Hz. Ali'nin tahkime razı oluşu ve bunun sonucu olarak ordusunun bölünmesini ele almaktadırlar. Oysa bu ayrılığın bir sonuç olduğu düşünüldüğünde geçmişte bunu ortaya çıkaran sebeplere kısaca değinmek gerekecektir.⁸⁴

850

OMÜİFD

Kureyş'in kendi içerisinde yaşadığı mücadele diğer kabileler tarafından iktidarın Kureyşlileşmesi olarak algılanmış; kabilecilik siyasetinin artmasına sebep olmuştur.⁸⁵ Hz. Peygamber'in vefatının ardından Kureyş'in hakimiyetinden çıkma teşebbüsünü irtidat yoluyla gerçekleştirmek isteyen diğer kabileler⁸⁶, benzer arzularını Hz. Osman döneminde irtidat etmeksizin sırf ona muhalefet ederek tekrarlamışlardır.⁸⁷ Halifenin atadığı valiyi şehre sokmayacak kadar ileri giden Kufeliler'in bilinçaltın-

⁸¹ Ergin, *Kabile Asabiyetinin Rolü*, 70.

⁸² Yurdaydın, *İslâm Tarihi Dersleri*, 23.

⁸³ Hâricîlerin ameli imana dahil eden bir teoloji üzerinden toplumda meydana getirdikleri kargaşa ve huzursuzluk bir karşı tepkiyi, ameli imandan ayrı tutan bir teoloji üzerine bina edilen bir duruşu, yani Mürcie'yi doğurdu. Bk. Kadir Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnipleri* (Bursa: Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 19.

⁸⁴ Adnan Demircan, *Hâricîlik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2015), 129.

⁸⁵ Yiğit, "Osman"

⁸⁶ Kureyş ve Sakîf kabilelerinin dışındaki kabileler genel olarak dinden dönmüşlerdir. Bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 3/242; Ebü'l-Hasen İzzüddîn İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebulfidâ Abdullah el-Kâzî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye), 2/231-233.

⁸⁷ Apak, *Asabiyet*, 236.

da, Kureyş hakimiyetini reddetme düşüncesi etkili olmuştur.⁸⁸ Hz. Osman'ın son birkaç yıllık idaresi ve öldürülmesinden sonraki süreçte kabilecilik zihniyetinin geri dönüşü çok hızlı olmuştur. Genel olarak Bedevî kökenli oldukları ifade edilen Hâriciler⁸⁹ için de halifenin son altı yıllık politikalarına eleştirilerinde, Kureyş liderliğine olan olumsuz bakışları da etkili olmuştur.⁹⁰ Bu kabilelerden bir kısmı, fetih sürecinde Kûfe⁹¹ ve Basra'ya yerleştirilmiş Kureyşli olmayan, diğer bir kısmı ise Mudarlı, Rebia kabilesi ve Yemenlilerden müteşekkildi.⁹²

Hâriciler Hz. Osman'ı kabileler arasında adaletli kararlar almamakla da suçlamışlardır. Onların iddiasına göre halife, bedevîlere ait olan sulak arazilere kendisi ve Ümeyyeoğulları adına el koymuştur.⁹³ Horasan'daki fetihlerin yavaşlaması, garnizon kentlerde ekonomik olarak askerlikten geçinen toplulukları sıkıntıya sokmuştu.⁹⁴ Serhadlerde bulunan Bedevî kabileler bu durumdan etkilenmiş, halifenin, savaş ganimetlerinden pay vermemek adına⁹⁵ onları cihattan uzak tuttuğunu iddia etmişlerdir.⁹⁶

⁸⁸ Kûfe valisi Saîd b. el-As'ın Arap topraklarının doğal hakiminin Kureyş olduğuna dair ifadeleleri Kureyşli olmayan Kûfelilerin tepkisini çekmiş Hz. Osman'ın liderliğine olan tepki artmıştır. Bk. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/323; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/31.

⁸⁹ Ebû Hâmid İbn Ebû'l-Hadîd, *Şerhu nehcü'l-belâğa*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Necef: Dâru Ahyâ'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1982), 4/132.

⁹⁰ Apak, *Asabiyyet*, 237.

⁹¹ Kûfelilerin Kureyş'e olan tepkileri Abdullah b. Zübeyr'in döneminde de değişmemiş atadığı Kureyşli valiyi halk şehre sokmamıştır. Bk. Ebû'l-Abbâs Muhammed el-Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüga*, thk. Abdülhamit Hendevi (Riyâd: Vizâratî's-Şûûnî'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâf ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, ty.), 3/89.

⁹² Yusuf el-Uşş, *ed-Devletü'l-Emeviyyetü* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1992), 114.

⁹³ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, 60.

⁹⁴ Söylemez, *Kûfe'nin Siyâsî Tarihi*, 26.

⁹⁵ Hâriciliğin karakteristik özelliklerinden birisi de, onların fey, ganimet gibi meselelerdeki hassasiyetleridir. Hâricilerin İbâdiyye koluna mensup Ebû Hamza eş-Şârî (öl. 130/748), Mekte' de verdiği hutbede Hz. Peygamber ve iki halifeyi fey ve ganimet hususundaki adaletlerinden dolayı övdükten sonra Hz. Osman'ı eleştirmesi dikkat çekicidir. (Bk. Ebû Osâm el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-Câhiz, 1998), 2/122-123) Hâriciliğin doğuşunu Hz. Peygamber'in hayatta olduğu döneme kadar taşıma çabasının (Bk. Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüga*, 3/30) tarihi bir gerçekliği ifade etmesi meselesinin ötesinde Hâricî zihniyeti tanımlaması bağlamında değer taşımaktadır. Onların bu hassasiyeti maddi kaygının ötesinde Arap örf ve geleneklerinin hâlihazırda desteklediği bedevi zihniyetin dışı vurumu gibidir. Zira aktarılan rivayetlerde onlar dünyaya düşkün tipler değildir. Bk. Dîneverî, *Ahbârü't-tvâl*, 268-270.

⁹⁶ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, 60.

Onların eleştirilerinde devletin politika değişikliğine gidişinin de etkisi olmuştur. Artık ele geçirilen topraklar kabilelere dağıtılmayıp devlet malı sayılarak merkezi yönetim (Medine) kontrolünde tutulmaya başlanmıştır. Merkezin atadığı valilerin Ümeyyeoğulları'nın elinde oluşu ise kabilecilik bakış açısına göre Kureyş'in iktidarı paylaşmaması olarak okunmuştur.⁹⁷ Sorunların büyüyerek devam etmesi ve siyasi açmazların iyice artması, süreçte yönetimden memnun olmayan Hâricî nüve ve Ali taraftarlarını bir müddetliğine Hz. Osman karşıtlığında birleştirmiş görünmektedir.⁹⁸ Bu birliktelik Sıffin Savaşı'na kadar devam etmiştir.

Hakem olayındaki ilk çıkışları da dâhil olmak üzere, Hâricîler'in olaylara bakışlarındaki politik baskınlık kendini belli etmektedir. Hâricî bakış açısına göre dini, birlik ve beraberlik (cemaat) olarak anlamak büyük bir hatadır.⁹⁹ Politik çıkışlarını, "Hüküm ise ancak Allah'a aittir."¹⁰⁰ ayeti ile temellendirmişlerdir.¹⁰¹ Onların bu karşı çıkışları aslında Kur'an temelli bir kaygıdan ziyade, Kureyş liderliğine verilen tepkinin¹⁰² ifadesi olarak da değerlendirilmiştir.¹⁰³ Hâricîlik, kendi toplumsal gerçekliklerinde çok da derin olmayan,¹⁰⁴ Kur'an'a dayalı bir hayat tarzı etrafında toplanmış bir grup izlenimi vermektedir.¹⁰⁵

Emevî-Hâşimî mücadelesindeki konumları itibariyle Hâricîler, doğal olarak herhangi bir soy veya kabilenin etkisi olmaksızın şartları taşıyan

⁹⁷ Abdülaziz ed-Dürî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 27-28.

⁹⁸ Ergin, *Kabile asabiyyetinin Rolü*, 162.

⁹⁹ Sâlim b. Zekvan, *es-Sîre*, s.89.

¹⁰⁰ Yusuf, 12/40.

¹⁰¹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 109.

¹⁰² Abdullah ibn Abbas'ın Hâricîleri ikna etmeye çalışırken sunduğu deliller karşısında onların içinden bazıları "Kureyş'in sunduğu delilleri ciddiye almayın! Zira onlar Allah'ın onlar için "Onlar kavgacı bir kavimdir." ve "onunla inatçı bir kavmi uyarasın diye" dediği bir topluluktur." şeklinde cevap vermişlerdir. İmamet mücadelesinde Emevî-Hâşimî mücadelesine karşı Hâricî bakış açısını göstermesi açısından iğnç bir örnektir. Bk. Müberred *el-Kâmil fi'l-lüga*, 3/9.

¹⁰³ Ahmet Akbulut, "Hâricîlerin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi", *AÜİFD*, 1989, 31.

¹⁰⁴ Hâricîlerin yüzeysel akıl yürütmeleri ve zorba din anlayışlarının toplumda oluşturduğu algı onlarla ilgili uydurulan hadislerde aşağılayıcı ifadelerden net olarak anlaşılmaktadır. Bk. Cemil Hakyemez, "İtikadî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri", *GÜÇİFD*, 2(4), 59-88.

¹⁰⁵ Ethem Rûhi Fiğlalı, "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *AÜİFD*, 22, 1978, 245-275.

her müslümanın devlet başkanı olabilmesi prensibini cesaretle savunmuşlardır.¹⁰⁶ Hâricîlerin lider kavramına bakışları da hiçbir zaman bütüncül bir itaat içermemektedir. Onlara göre günah işleyen bir lider tövbe etmediği takdirde kendisine itaat gerekmemektedir.¹⁰⁷ Bu politik bakış açısına Hz. Osman, Hz. Ali, Muaviye ve kendi liderleri de dâhildir. Hz. Osman'ın katlini, günahlarına tevbe etmemekte ısrarcı olması yüzünden meşru bir gerekçeyle öldürülmesi olarak savunmuşlardır.¹⁰⁸ Bu durumun bir örneği de, kâfir olduğunu düşündükleri Muaviye'ye karşı Hz. Hasan'ı desteklemeyi tercih eden Hâricîlerin, o barıştan bahsettiğinde gösterdikleri tavırdır. Onlar, babası gibi Hz. Hasan'ın da küfre girdiğini iddia ederek onu öldürmek istemişlerdir.¹⁰⁹

Sonuç olarak, Hâricîler kabileci anlayışla siyasi bir otorite kabul etmeyen, toplumsal birlik kavramının kendilerinde bir karşılık bulmadığı, tam tersine çözülme ve çatışma üzerine kurulu bir zihniyet olarak tezahür etmiştir. Toplum sadece Hâricî zihniyetle değil, temelde yine kabileciliğe dayanan Hz. Ali ve Muaviye mücadelesiyle iyice gerilmiş durumda idi. Siyasi istikrarın bozulmaya başladığı Hz. Osman'ın son altı yıllık iktidarı da hesaba katıldığında, Hz. Hasan'ın Muaviye'ye hilafeti devretmeyi kabul etmesi arasında geçen on yılı aşkın süre kaos ortamını iyice zirveye taşımıştır. Halk bu karmaşa ortamından iyice yorulmuştur. Bu yorgunluk da olaylara bakışı değiştirmiş ve halkın tarafların çatışmasına verdiği desteği azaltmıştır. Cahiliye döneminin siyasi birlikten uzak kabileci hayat tarzı tekrar kendini göstermeye başlamıştır. Bu ise toplum olma şansını yakalamış Müslümanlar için büyük bir kazanımın kaybı anlamına gelmektedir. Bu noktada Hz. Peygamber'in tesis ettiği siyasi birliğin değeri öne çıkmaktadır. İlk Mürçie'nin çatışmanın bir tarafı olmamayı tercih ederek "cemaat" kavramını öne çıkarması, bu değerın toplumda bir karşılığının oluştuğunu göstermesi açısından değerlidir.

¹⁰⁶ Ethem Ruhi Fıçlalı, *İbadiyyenin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), 141-142.

¹⁰⁷ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, 110.

¹⁰⁸ Sâlim b. Zekvân, *es-Sîre*, 63-65.

¹⁰⁹ Dîneverî, *Ahbârü't-tvâil*, 285; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/159.

Horasan ve Mâverâünnehir Halklarının İslam Toplumunda Var Olma Mücadelesi Olarak Mürcie

İslam düşüncesinde var olmuş bir mezhebin farklı bağlamlarda girdiği muhataplık ilişkileri, o mezhebin kendi içerisinde farklı söylemler üretmesine sebep olmaktadır.¹¹⁰ Siyaset üstü bir tavırla toplumsal birliği öncelleyen tarafsızlar grubu olarak sahneye çıkan İlk Mürcie süreçte farklı söylemler üretmiştir. İlk Mürcie'nin büyük günah işleyenlerin durumunu ahirete erteleme/tehir etme şeklinde ürettiği söylem, sonrasında Arap olmayan, çoğunluğu Fârisî ve Türk Müslümanların İslam toplumuna dahil olma çabasında işlevsel bir rol üstlenmiş görünmektedir. Klasik eserlere bakıldığında, İlk Mürcie ile sonraki "nevzuhur" Mürcie'nin ayrımı fark edilir boyuttadır. Taberî (öl. 310/923) Mürcie'yi ilk olarak Hz. Ali ve Osman meselesinde tarafsız olanlar olarak tanımlamaktadır. O ayrıca "imanı amel olmaksızın ikrardan ibaret olarak görenler" için de Mürcie denildiğini eklemektedir.¹¹¹ Mukaddesî, mezheplerin ortaya çıkışından bahsederken bütün mezheplerin kaynağı olarak sırasıyla Şia, Hâricîlik, Mürcie ve Mu'tezile'yi saymaktadır. O, temel ayrılık noktalarının Hz. Osman'ın öldürülmesi olduğu kanaatindedir. Ona göre ircâ büyük günah işleyen kişilerin gelecekteki durumları hakkında şüphe etmektedir.¹¹² Bu durumda Mürcie sonra ortaya çıkacak olan Ehl-i Rey ve Ehl-i Hadîs'in çatı kavramı olmaktadır.

Nevbahtî (öl. 311/924) ise İlk Mürcie'nin tanımını Hz. Ali'nin vefatından sonra, kendisinin imametini savunan küçük bir grup hariç onun diğer taraftarları ile Talha, Zübeyr ve Aişe taraftarlarının Muaviye'nin liderliğinde birleştiği tüm kesimler olarak verir. Bu ana grup daha sonra dörde ayrılacaktır. Bunların içerisinde Irak Mürcie'si yani Ebû Hanîfe ve

¹¹⁰ Mehmet Kalaycı, "Şiîlik-Sünnîlik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülahazalar", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 6/2 (2013): 309.

¹¹¹ Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr*, 2/659.

¹¹² Madelung ta Mürcie'nin temel savının, Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ali'nin hükmünün, ahirete bırakılması şeklinde olduğu kanaatindedir. Bkz. Wilferd Ferdinand Madelung, "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", çev. Sönmez Kutlu", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik* (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 87.

tarafatları¹¹³ ile Şukkâk veya Butriyye şeklinde adlandırdığı Süfyân es-Sevrî, İbn Ebî Leylâ, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî ve Malik b. Enes gibi hadis taraftarlarının bulunduğu “Haşviyye”yi saymaktadır.¹¹⁴ Cehm b. Safvân’ın başını çektiği Cehmiyye/Horasan Mürchie’si de bu grupların içerisinde. Ancak onlar “aşırıya” gitmişlerdir.¹¹⁵ Nevbahtî, Ebû Hanîfe’yi de içine katarak tüm Mürchie’nin “imametini sadece Kureyş kabilesine has olduğu, kitap, sünnet ve adalet prensiplerine davet eden her Kureyşliye imam olarak tabi olmak gerektiği” düşüncesinde olduğunu söylemektedir.¹¹⁶ Oysa biz imamet meselesinde Mürchie’nin ortak bir prensibe sahip olmadığını biliyoruz. Nevbahtî’nin burada Mürchie’yle kastının ilk Mürchie’nin nüvesi oluşturan Şia ve Hâricîlerin dışındaki “ce-maati” kastettiği düşünülebilir. Şia zihnindeki Mürchie tanımı, fazilet sıralamasında Hz. Ali’yi, Hz. Ebu Bekr ve Ömer’in gerisinde bırakanlar şeklinde tarif edilmektedir. Şia’nın süreçteki Mürchie algısı Ehl-i Hadîs veya Mu’tezile’ninkinden her zaman farklı olmuştur. Modern çalışmaları da dahil olmak üzere onların nezdinde Mürchie, toplum düzenini öne sürerek Hz. Ali ve evlatlarının haklılığını, Ümeyyeoğullarına karşı savunmayan korkaklar olarak görülmüştür.¹¹⁷ Bu tanımlama dahi yukarıda Mukaddesî’nin savını doğrulayıcıdır. Bu çerçevede ilk Mürchie fikirlerin siyasi bir tavır şeklinde okunması daha doğru olacaktır.¹¹⁸

Bir Mu’tezilî olan Ca’fer b. Harb’in (ö. 236/850-51) *Kitâbü’l-usûl*’ünde, Haşviyye (Ehl-i Hadîs) ile Mürchie’nin Osmaniyye’den neş’et ettiği ifade edilmektedir. Hayyât (öl. 300/913), İbn Râvendî’ye (öl. 301/913-14) reddiye olarak kaleme aldığı *el-İntisâr* adlı eserinde ashâb ve onların fazileti ve velayeti konusunda Mu’tezile, Mürchie ve Ehl-i Hadîs arasında bir ayrılık olmadığını savunmaktadır.¹¹⁹ Kadı Abdülcebâr (ö. 415/1025) da İslam

¹¹³ Kummî/Nevbahtî, *Fıraku’ş-Şia*, 63.

¹¹⁴ Kummî/Nevbahtî, *Fıraku’ş-Şia*, 63-64-65.

¹¹⁵ Kummî/Nevbahtî, *Fıraku’ş-Şia*, 61.

¹¹⁶ Kummî/Nevbahtî, *Fıraku’ş-Şia*, 72.

¹¹⁷ Kummî/Nevbahtî, *Fıraku’ş-Şia*, 60.

¹¹⁸ Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, 59.

¹¹⁹ Ebû’l-Hüseyn el-Hayyât, *el-İntisâr ve’r-red’alâ İbni’r-Râvendî ve’l-mülhid*, (Beyrut: Yy. 1891), 139.

toplumunda ortaya çıkan bidatleri sıralarken ilk olarak Hâricîliği ikinci bidat olarak Mürcie'yi saysa da bu düşüncenin çok sonraları ortaya çıktığını ifade etmektedir.¹²⁰ Buradan anladığımız, Mürcie derken onun “tarafsızlar”ı ve ashab arasında çıkan sorunları yargılamayarak ahirete tehir eden İlk Mürcie'yi kastetmediğidir. İbn Teymiyye (öl. 728/1328) ise ilk ayrılıklardan bahsederken Mürcie'yi saymamaktadır. Ona göre “Tekfirci Hâricîler” ve “Hz. Ali'nin imametini iddia eden Râfıza, cemaati bölen bidatçilerdir. Mürcie ve Kaderiyye ise sonradan ortaya çıkan bidatlerdir.”¹²¹

Ehl-i Hadîs taraftarı İbn Teymiyye'nin bu sıralaması, onun Hz. Osman ve Hz. Ali'nin durumlarının “ertelenmesi” ve “tarafsız kalınması” anlamındaki ircâyı görmezlikten geldiğine ve bidat saymadığına delâlet etmektedir. İbn Hacer el-Askalânî (öl. 852/1449) de Mürcie'nin süreçte ortaya çıkan anlam farklılaşmasına değinmektedir. O, Mürcie denirken, farklı süreçlerde ortaya çıkan iki grubu tanımlama ihtiyacı duymaktadır. İlki Hz. Osman'ın öldürülmesinden sonra ortaya çıkan çıkan ihtilaflarda iki taraftan birini doğrulamaya yanaşmayarak “tarafsız” kalan, yani “İlk Mürcie”dir. İkincisi, büyük günah işleyen ve farzları terkedenlerin cehennemde olacaklarına dair hükmü tehir edenlerdir. Bunlara göre iman ikrardan ibarettir ve kötü amelin itikatlara bir zarar vermeyeceğini ileri sürmüşlerdir.¹²²

Yukarıdaki bilgilerden yola çıktığımızda iki sonuç karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, yukarıda da dikkat çektiğimiz gibi İlk Mürcie'nin, Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Rey'in çatı kavramı oluşudur. İkincisi de amelin imandan bir cüz olmayışı anlamında, ilk ircânın türevi olan yeni bir

¹²⁰ Kâdî Abdülcabbâr, *Tesbîtü delâilî'n-nübüvve*, 76.

¹²¹ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Minhâcî's-sünneti'n-nübüvveti*, thk. Muhammed Sâlim Reşâd, (yy.: Câmîatü'l-Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1986), 1/308. İzmirli İsmail Hakkı'nın tespiti de “iyi amelin kâfire faydası olmadığı gibi, günahın da mü'mine zararı olmadığı” daha sonra da “Fasık'ın kamil mümin olup cezalandırılmayacağı” anlamındaki ircâ anlayışının Kaderiyye ve Mu'tezile'den sonra ortaya çıktığı yönündedir. Bkz. İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, (İstanbul: Şehzadebaşı Evkâf-ı İslamiyye Matbaası 1922-1923), 1/134.

¹²² Şihâbüddîn İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-sârî mukaddimetü fethi'l-bârî*, tahric. Muhibbuddîn el-Hatîb, (Beyrut: Mektebetü's-Selefiyye, ty.), 459.

ircânın temsili anlamında Mürchie'nin ortaya çıkışıdır.¹²³ Bu Ehl-i Hadîs ve Ehl-i Rey'in ayrıldığı noktayı da ifade etmektedir. İlk Mürchie'nin büyük günah sahibini yargılamama anlayışı, Ebû Hanîfe'nin simgesel liderliğinde, ameli imandan ayırma şeklindeki yeniden yorumlanmış görünmektedir. Bu kavramsal boyuttaki yeni ircâ anlayışı, Horasan ve Mâverâünnehirli Arap olmayan Müslümanlarda ciddi bir karşılık bulmuştur.

İslam dininin Arap toplumu üzerindeki ilk esaslı değişimi, kabilecilik esaslı üzerine kurulu mahalli hayat tarzından tek devlet çatısı altında yaşama geçiş olmuştur. Ridde olaylarıyla tezahür eden muhalefetin başarısızlığı artık siyasi anlamda geriye dönüşün olmayacağı anlamını taşımaktaydı. Bu köklü değişim, artık aynı merkezden yönetilmenin verdiği avantajla dışa açılmayı sağlamış, fetih sürecinin hızlı ilerlemesi ise birçok alanda değişimi tetiklemiştir. Hz. Muhammed'in vefatından yarım yüzyıl bile geçmeden Müslümanlar, içerisinde kadim imparatorlukları barındırmış toprakların hâkimi durumuna gelmiştir. Geniş hakimiyet alanı, yeni değişimleri ve çatışmaları ortaya çıkarmış gözükmektedir. Aslında bu değişimin temelleri Hz. Ömer döneminde atılmaya başlamıştır. Onun döneminde İslam toplumunda demografik yapıyı değiştirecek ölçüde ihtidalar yaşanmaya başlamış, Basra¹²⁴ ve Kûfe¹²⁵ gibi şehirlerde Arap ve Mevâlî Müslümanlar ortak yaşam alanlarını paylaşmaya başlamışlardır.

Yeni durumda artık Hicaz ve Şam'ın, merkez hüviyetini koruması mümkün olamamıştır. Ancak bunun için Horasan da tercih edilmemiştir. İlk dönemde Kûfe, bu ihtiyacı karşılayacak olan zorunlu bir tercih olmuş-

¹²³ Mürchie'nin süreçteki olgusal değişiminin tespiti önemlidir. Nitekim İbrahim Hakkı İnal, "İbn Teymiyye ve Mürchie" adlı makalesinde meseleye dair tartışmalarda sadece teşekkül dönemindeki değil, sonraki dönemlerdeki tartışmalara bakmanın farklı bakış açıları kazandırabileceğini ifade etmektedir. Bkz. İbrahim Hakkı İnal, *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Samsun 2016, 2, 7.

¹²⁴ Ehvaz'da önceden Sâsânî ordusunun bir parçası olan askeri bir birlik atıyeye verilmesi şartıyla h. 17 yılında ihtida ederek İslam ordusunun bir parçası olmuş, Basra'ya yerleşmiş ve Temimoğullarının mevlası olmayı tercih etmişlerdir. Bk. Belâzurî, *Futûhu'l-buldân*, 428-429; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/90.

¹²⁵ Kadisiyye savaşında bulunan dörtbin Acem askeri de atıyeye verilmesi, istedikleri yere yerleşme ve istedikleri kabilenin mevlası olma şartıyla ihtida etmişler ve Kûfe'ye gelmişlerdir. Bk. Belâzurî, *Futûhu'l-buldân*, 318.

tur.¹²⁶ Yeni merkez hüviyetindeki Kûfe ve Basra gibi şehirler hızla büyümüş ve gelişmiştir. Toplumda fark edilen ilk değişim, yeni kurulan veya fethedilen hareketli şehirlerde yaşamaya başlamak ve elde edilen ganimetlerin getirdiği zenginleşme şeklinde tezahür etmiştir.

Garnizon kentler olan Kûfe ve Basra'nın demografik yapısındaki hızlı değişim¹²⁷, Arap Müslümanların yeni duruma uyum problemlerini ortaya çıkarmıştır. Arap olmayan Müslümanlar her ne kadar özgür ve İslam dininin gereği eşit de sayılsalar da¹²⁸ Arap toplumunda bu insanlara azatlı köle muamelesi yapılmaya devam edildiği göze çarpmaktadır.¹²⁹ Arap Müslümanların bir kısmı, ülkelerini fethettikleri bu insanların köle yapılmaması ve hidayetlerine vesile olunmasını bir lütuf olarak değerlendirmiştir.¹³⁰ Bu bakış açısının sonucu Mevâlî'nin bazı olumsuz davranışlara maruz kaldığı görülmektedir. Namazda mevâliyle aynı safta durmama,¹³¹ mevâliiden olan kişileri özellikle künyeleriyle değil isim veya lakaplarıyla çağırma, yolda onlarla beraber yürümeme, yaşı, fazileti ve ilmiyle öne çıkmış bir mevâliye ikram edilse de Arap olmadığının hissettirilerek aşağılanması gibi davranışlarda bulunulmuştur.¹³² Kabileler kendi lütuflarıyla özgür olmayı başarabilmiş mevâlilerin kendileriyle eşit kabul edilmelerini kabul etmekte zorlanmışlardır. Onların düşüncesine göre, hâkimi oldukları bu ülkelerin fatihleri olarak fey'den yararlanmada esas hak onlarındı.¹³³ Kabilelerin devlet kavramını içselleştirmede yavaş olmaları, aralarında devlet hayatına uygun görüşlerin hiçbir zaman oluşmamış olması, aksine kamuya ilişkin meselelere hep kabile bağları ve çıkarları açısından bakagelmış olmaları gerçeğiydi.

¹²⁶ Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 65.

¹²⁷ Cemil Hakyemez, "Şii İmâmîyye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmamet", *HÜİFD*, 2008/1, 7, 13, 7-36.

¹²⁸ İslam dininin gelmesiyle Arap olmayan Müslümanlar da İslam'ın bir paçası olmuşlardır. Bk. İbn Abdürabbih, *el-İktü'l-ferîd*, 3/355.

¹²⁹ Zihin yapılarında Arap üstün düşünce tarzına sahip olan "Bedevî" bakış açısına göre, daha dün köleleri statüsünde olan Mevâlî Müslümanların Cennet'te kendileri gibi Arap kadınlarla evlenebilme ihtimali bile rahatsız etmekteydi. Bk. Müberred, *el-Kâmîl fi'l-lüğa*, 3/214.

¹³⁰ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 3/360.

¹³¹ İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 3/360.

¹³² İbn Abdürabbih, *el-İkdü'l-ferîd*, 3/361.

¹³³ Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 50.

İslam toplumunun yeni paydaşı Mevâlî iki gruptan oluşmaktaydı. İlki, efendileri olan Araplar tarafından özgürleştirilmiş ve eski efendilerinin nüfuzunda olmaya devam edenlerdir. Fakat ikinci ve yoğun olan grup, fetihlerin ardından toplu ihtidalarla yeni oluşan toplumda statü talebinde bulunan Arap olmayan özgür Müslümanlardan oluşmaktaydı.¹³⁴ Horasan halkı İslam dinini benimsese de “Mevâlî” unsur olarak toplumdaki sosyal ve ekonomik statülerinden memnun değillerdi. Eskiden itibar ve kudret sahibi olan İranlı Mevâlî, önceki durumlarına yeniden kavuşmak istiyordu. İlk aşamada devlet tecrübesi olan vasıflı Mevâlî şahısların toplumda yer edinmeye başladıkları gözlenmektedir. Emevîler döneminde Muaviye b. Ebî Süfyân zamanından başlayarak Horasan ve Mâverâünnehir’de valiler Arap da olsa en yakınında meşveret, komuta, haraç görevlisi¹³⁵ ve kadılık¹³⁶ gibi kritik görevlerde kaçınılmaz olarak birçok Mevâlî görev almıştır.¹³⁷ Ancak Horasan ve Mâverâünnehir’deki büyük halk kitleleri için toplumda yer edinme konusunda aynı imkân söz konusu olmamıştır.

Kısa sürede sınırları geniş ve farklı halkların yaşadığı büyük bir ülkeye sahip olan devletin doğal olarak değişimi yakalayan politikalar üretmesi, vergi sistemini oluşturması ve sosyal adaleti temini zaman almıştır.¹³⁸ Devletin uyguladığı politikalar İslami karakterli olmakla birlikte, o beldelerde eskiden beri olan kurallar ve arazi sınıflandırmaları esasına göre yapılmıştır.¹³⁹ Fethedilen bölgelerde bazı politikalarda İslam öncesine ait bazı uygulamaların devam ettiği de olmuştur. Bu durum Arap toplum yapısının getirdiği sosyal gerçeklikle de yakından ilgilidir.¹⁴⁰

¹³⁴ Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 48.

¹³⁵ Necdet Hammâş, “Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. İrfan Aycan, 37(1), 1997, s. 180-182.

¹³⁶ Hammâş, “Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zımmîlerin İdaredeki Rolü”, 183.

¹³⁷ Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 50.

¹³⁸ Örnek olarak vergi sisteminin gerçek anlamda oluşturulması Emevî erkinin sonunu bulmuştur. Bk. Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 68.

¹³⁹ Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 36.

¹⁴⁰ Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 22.

2/8. yüzyıla gelindiğinde Mevâlî Müslümanların sayısı artık Arapları geçmeye başlamıştır.¹⁴¹ Mevâlî'ye Ehl-i Kitab'a nazaran daha iyi davranıl- sa da cizye ve haraç gibi Müslümanlardan alınmayan vergileri ödemek zorunda bırakılmışlardır.¹⁴² Vergi uygulamalarındaki adaletsizliklerin giderilmesi için Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti döneminde yeniden düzen- lemeler yapmıştır. Halife, Müslümanların cizyeden muaf olmaları ge- rektiğini ifade ederek, tüm beldelerde bunun uygulanmasını emretmiş- tir.¹⁴³ Emevî yönetimi başından beri, akraba ve yakın çevresinin harac arazisini mülk edinmelerine müsamaha göstermiştir. Ömer b. Abdülaziz bu uygulamayı kaldırmıştır. Ancak kendisinden sonra, kaldırılan uygu- lamaya tekrar başlanmış ve bu durum artarak devam etmiştir.¹⁴⁴ Ayrıca Horasan ve Mâverâünnehir'deki yerli asil ailelerin valileri etkilemeleri neticesinde, onların halka baskı ve usulsüz vergi şeklinde yansıyan uygu- lamalarına göz yumulmuştur. Şikayetlerin artması üzerine bu konuda mahalli yetkililerin uyarıldığı dikkat çekmektedir.¹⁴⁵ Ayrıca Emeviler döneminde valilerin görevi satın alma teamülü olduğundan valiler, vali- lik nimeti bitmeden önce yöneticisi olduğu tebadan çeşitli şekillerde sara- ya verdiği bedelden fazlasını almaya yönelebiliyorlardı.¹⁴⁶

Gün geçtikçe eskiyi aratan sosyo-ekonomik problemler, Emevi yöne- timinin, bölge halkını, kendi taleplerini karşılamada öncelikli olarak vali- lerin ve yerel yöneticilerin insafına terk etmesi, keyfî tayinler¹⁴⁷, Hora- san'da yaşayan insanları yeni arayışlara zorlamıştır. Emevî iktidarını yıpratın Haris b. Süreyc isyanı ve sonunu getiren Ebu Müslim Hora- sanî'ye olan halkın teveccühünün, yaşananlarla yakından ilişkisi bulun-

¹⁴¹ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri*, çev. Engin Aslan, (İstanbul: Medrese Yayınları, 2006), 129.

¹⁴² Farhad Daftary, "Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", *Kelam Araştırmaları*, 4, 2 (2006), 139.

¹⁴³ Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 41.

¹⁴⁴ Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, 46.

¹⁴⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/121.

¹⁴⁶ De lacy O'Leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Yaşar Kutluay ve Hüseyin Yurdaydın (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 74.

¹⁴⁷ Süreçte yapılan keyfî tayinlere dair açıklama için bakınız: Recep Uslu, *Hicrî I-II yüzyıllarda Horasan Tarihi* (İstanbul: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 75-77.

maktadır. Bölge, Emevî siyasi iradesinin çözüm bulmaktan aciz kaldığı bir istikrarsızlık dönemi yaşamıştır. İslam'ın doğu topraklarında yaşanan bu durum sadece Arap olmayan yerli halktan kaynaklanmamaktaydı. İskân politikaları gereği bölgeye göçen kuzeyli ve güneyli Arap kabileleri kendileriyle beraber kuzey-güney gerginliğini en azından tüm 2/8. yüzyıl boyunca taze tutmuşlardır.¹⁴⁸ Araplar, kadim Kuzeyli-Güneyli mücadelesi, Emevî-Hâşimî çekişmesi ve bu ikisine de karşı Hâricî bakış açısını Arap topraklarından aynı tazeliği ile Horasan'a ve Mâverâünnehir'e taşımışlardır. Bu durumda yeni Müslüman olmuş, mezhebi taassup ve kabile asabiyetinin bir şey ifade etmediği Mevâlî için ircâ düşüncesini çekici hale getirmiştir.¹⁴⁹

İrcâ düşüncesi, Ali taraftarlığı ile bilinen ve bir dönem Horasan ve Mâverâünnehir'in de eyalet merkezi olan¹⁵⁰ Kûfe'de h. 1. yüzyılın sonuna doğru popülerlik kazanmıştır. Kûfe merkezli bu düşünce çok uzun zaman geçmeden Horasan ve Mâverâünnehir'deki yeni Müslüman kitlelerin dini anlayışı haline gelmiştir.

Batıda Basra ve Kûfe'de yaşanan mezhebi çatışma ve Arap kabilelerinin çekişmeleri, kısa bir süre sonra bölgeye taşınmıştır. Artık bu konu, Arapların kendi aralarındaki bir sorun olmanın çok ötesine geçmiştir. Bu nedenle ircâ düşüncesi, yeni Müslüman olmuş, mezhebi taassup ve kabile asabiyetini önemsemeyen bölge halkı açısından daha fazla karşılık bulmuştur.¹⁵¹ Bölge halkının ircâ düşüncesine sempatik bakışının arka planında, Ebû Hanîfe'nin imanı bir bütün olarak ele alıp, artıp eksilmesini reddedişi ve iman noktasında herkesi eşit görüşü, sosyolojik bir okumayla "iman" sahibi kişiyi İslam toplumunun birinci sınıf bir üyesi konumuna taşınması önemli bir rol oynamıştır.¹⁵² Ameli imana dahil etmeyen ircâ

¹⁴⁸ Mehmet Dalkılıç, *Horasanda İktidar Mücadeleleri* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 8.

¹⁴⁹ Ergin, *Kabile asabiyetinin Rolü*, 168-169.

¹⁵⁰ Casim Avcı, "Kûfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Erişim: (13.04.2021), <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufe>

¹⁵¹ Ergin, *Kabile Asabiyetinin Rolü*, 168-169.

¹⁵² Bk. W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 186.

düşüncesinin, ikinci sınıf muamele gören yeni ihtida etmiş halktaki pratik karşılığı düşünüldüğünde bu durum daha anlaşılır olacaktır.¹⁵³

Eşit vatandaşlık talebinin Horasan ve Mâverâünnehir halklarında ircâ söylemiyle yakından ilişkisini göstermesi açısından Semerkant'ta yaşananlar güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bölgede vergi sisteminin bir türlü kurulamaması ciddi bir sorun oluşturmaktaydı. Ömer b. Abdülaziz (öl. 101/720), bu sorunu çözmek için Sabit b. Kutnâ (öl. 110/728) ve Ebû Saydâ gibi kişileri görevlendirmişti. Bu şahısların özel gayretleriyle ihtida eden Semerkant halkının sorunları kısa süreliğine çözülmüştür. Ancak halifenin vefatının ardından durum eski haline dönmüştür. Emevî yönetimi, ihtida eden halka gayrimüslim muamelesi yapmaya devam etmiştir. Bu durumun Sâbit b. Kutnâ adlı şahsın şiirlerine yansıdığı görülmektedir. O, kasidesinde Müslüman olduğunu ikrar eden kimsenin İslamlığının tartışılmaması gerektiğini savunmaktaydı. Onun kasidesindeki ifadelerde Horasan ve Mâverâünnehir'de yeni müslüman halkların yaşadığı sosyo-politik problemler hissedilir durumdadır. Mürcie'nin Horasan ve Mâverâünnehir'de tutunması ve yayılmasının en temel sosyo-politik sebebi, iman ettiğini ikrar eden herkesin vatandaşlık temelinde eşit olduğu düşüncesidir. Bu iddia da Sâbit b. Kutnâ'da "Allah'ın birliğine iman ettiği sürece, bir kimseyi müşrik yapacak hiçbir günah yoktur. Mecbur kalmadıkça ve kanımız akıtılmadıkça, bir Müslümanın kanını asla akıtmayız"¹⁵⁴ ifadelerinde net bir şekilde yerini almaktadır.

Sonuç

Aynı ırka ait kabileler topluluğu olarak Araplar, uzun süre kadim geleceğin şekillendirdiği kurallardan başka bağlayıcı bir unsur olmadan yaşamışlardır. Ancak bu kabileler topluluğu, Hz. Peygamber'in çeyrek yüzyıllık rehberliğiyle, din kardeşliği temelinde birbirine bağlı bireylerden oluşan bir cemaat/toplum olma tecrübesini yaşamışlardır. Hz. Peygamber'in vefatının ardından, ilk iki halifenin dirayetli yönetimleri karşılaşı-

¹⁵³ Madelung, "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", 88.

¹⁵⁴ Alî b. el-Hüseyn Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğâni*, thk. el-Üztâz Şeyh Ahmed e's-Şankîfî (Mısır: Matbaatü't-Tekaddüm, ty.), 13/50.

lan sorunları çözmeyi başarmıştır. Artık Müslüman Araplar merkezi bir siyasi otoritenin hükmü altında yaşamayı kabullenmek durumundaydılar. Süreçte fetihlerle hızlı bir şekilde büyüyen devlet, savaş ekonomisinin getirdiği imkanlarla zenginleşmiştir. Üçüncü halife Hz. Osman'ın dönemi farklı milletlerin egemenlik altına alındığı, geniş toprakların yönetiminin problem teşkil ettiği bir dönem olmuştur. Fetihlerin de yavaşlaması ganimetlerin azalmasına, bu da serhadlerde bulunan Arap kabilelerin şikayetlerine sebep olmuştur. Bütün bu sorunların giderek artması toplumda ciddi rahatsızlıklara yol açmış, halifenin katli ise durumu içinden çıkılmaz bir hale sokmuştur. Toplum, ilk bakışta Hâriciler, Hz. Ali ve Muaviye taraftarları olarak üçe bölünmüş görünmekteydi. Ancak bu gruplardan hiçbirisinin kendilerini tam olarak temsil etmediğini düşünen ciddi kesimin varlığı da mevcuttu. Bunlar siyasi bölünmüşlükte karmaşanın bir tarafı olmamayı tercih etmişlerdir. Bu grubun belli bir ismi yoktu. Onlar tarafların durumunu Allah'a havale eden "Mürçie", tartışmaya dahil olmayarak çekilen "Mu'tezile", fitne zamanı evininin köşesine çekilen "Hılsiyye" veya "Huleysiyye" gibi farklı isimlerle anılmışlardır. Bu isimler içerisinde Mürçie, daha sonra, Hz. Osman, Ali ve genel olarak büyük günah konusunda bir fikir öne sürmeyenlerin ortak bir ismi haline gelmiştir. Bu ismi, daha sonra teşekkül edecek olan Mürçie'nin nüvesini oluşturması bakımından "İlk Mürçie" şeklinde ifade etmek doğru olacaktır.

Büyük günah meselesinde hükmü ahirete erteleme şeklinde ortaya çıkan ilk itikâdi temayül olarak ircâ, Müslümanların büyük bir kısmının karşılaştıkları somut bir probleme verebildikleri ilk cevaptı. Bu ilk cevap topluma bakan yönüyle "cemaat" kavramının onlarda ifade ettiği anlamın önemini de gözler önüne sermektedir. Cemaatin toplumun çoğu tarafından önemsenmesi, belki de Hz. Muhammed'in mesajı ile toplumsal birlik ve barışı yakalayan Arap toplumunun zihnindeki kadim kabile mücadelelerine dayanan kargaşaya dönmek istememelerinin bir ifadesiydi. İlk ircâ, siyaset üstü bir çabayla toplumsal çözülmenin önüne geçmek için büyük günah işleyenlerin durumunu ahirete erteleme/tehir etme

fikrini barındırmaktaydı. Bu aşamada İlk Mürcie ile Ehl-i Hadîs aynı grubu ifade etmektedir.

Mürcie'nin doğru anlaşılmasında "olgusal değişim" önemlidir. Hz. Ömer dönemindeki fetihler sadece o toprakların sahibi olmayı değil, o topraklarda kök salmış kültürlerin düşünce kalıplarını da İslam düşüncesinde bir şekilde içselleştirme ve dönüştürmeyi gerektirmiştir. İman ve ameli kültürel bir birikimin sonucu olarak aynı gören Arap aklı, Hz. Peygamber'in birleştirici mesajının üzerinden henüz yüzyıl geçmeden karşılaşılan muhtelif problemlere artık aynı etkide cevaplar verememiştir. Bu problemlerden biri de, Arap Müslümanların kabileci bilinçaltı ile Arap olmayan Müslümanları kendileri ile eşit görmemeleriydi. Bu sorunun aşılmasında, İlk Mürcie'nin büyük günah probleminin ortaya çıkardığı kaosa karşı toplumsal birliği öncelikle tavrı önemli bir rol üstlenmiştir. Büyük günah işleyen kişinin tekfir edilmemesi sonucunu ortaya çıkartan bu tavır, Arap olmayan Müslümanların İslam toplumunda ayakta kalabilme mücadelelerinde ameli imandan ayıran bakış açısına kapı aralamış görünmektedir.

864

OMÜİFD

İrcâ görüşünün Horasan ve Mâverâünnehir'in yönetildiği ve mevâlî nüfusun ağırlıklı olduğu Kûfe'de revaç bulması tesadüf değildir. Bu tür yeni Mürcie'nin hak arayışları yönetim tarafından tehdit olarak algılanmıştır. İlk Mürcie yeni bir kazanım olan toplum değerini korumaya çalışırken, mevâlî de İslam toplumunda eşit haklarla var olabilmenin mücadelesini vermiştir. "Nevzuhur" olan bu durum gelenekçi bir grup tarafından kabul görmemiştir. Çünkü bir kısım Arap'ın zihninde din, yirmi üç yılda Arap bir peygamberin Arap kültürü temelinde ilmek ilmek inşa ettiği bir bütünden ibarettir. Ehl-i Hadîs'in iman tanımının en küçük bir ameli dahi iman tanımına dahil etmesi bunun açık bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Bu bakış açısına göre iman ve ameli ayrı tanımlamak dine/sünnete sonradan eklenen bir bidat olacaktır.

Kaynakça

Akbulut, Ahmet. "İlk Devir Siyâsî Olaylarının Müslüman Düşüncesine Etkisi". *İslami Araştırmalar Dergisi*. 1, Ocak 1991, 38-44.

- Akbulut, Ahmet. "Hâricîlerin Siyasi Görüşlerinin İtikadileşmesi". *AÜİFD*. 31,1989, 331-347.
- Apak, Âdem. *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Avcı, Casim. "Kûfe", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: (13.04.2021). <https://islamansiklopedisi.org.tr/kufe>
- Aydınlı, Osman. *Akılci Din Söylemi*. Ankara: Hititkitap Yayınları, 2010.
- Aydınlı, Osman. *Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu'tezile Ekolü Tarihi ve Öğretisi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Bağdâdî, Muhammed İbn Habîb. *Kitâbü'l-Münemmak fi Ahbâri Kureys*. thk. Hurşid Ahmed Faruk, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1985.
- Belâzürî, Ebu'l-Abbâs Ahmed. *Ensâbü'l-eşraf*. thk. Muhammed Bâkır Mahmûdî. 3. Cilt. Beyrut: Dârü't-Teârûf 1977.
- Belâzürî, Ebu'l-Abbâs Ahmed. *Futûhu'l-buldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları 2013.
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba, İz Yayınları, İstanbul 1997.
- Cafer b. Harb, Ebü'l-Fazl el-Hemedânî. *Kitâbu'l-usûl*. Haraççoğlu nüshası.
- Câhiz, Ebü Osmân. *el-Beyân ve't-tebyîn*. thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn. 2. Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Câhiz, 1998.
- Daftary, Farhad. "Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", *Kelam Araştırmaları*, 4, 2, 2006, 139-158.
- Dalkılıç, Mehmet. *Horasanda İktidar Mücadeleleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2009.
- Demircan, Adnan. *Ali-Muvaiye Kavgası*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Demircan, Adnan. *Hâricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din-Siyaset İlişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe. *Ahbârü't-Trvâl-Eskilerin Haberleri*. çev. Zekeriyâ Akman ve Hüseyin Siyabend Aytemür. Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- Dûrî, Abdülaziz. *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "el-Âlim ve'l-Müteallim". *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. "Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye Yazdığı Risâle". *İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev: Mustafa Öz, İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Alî b. el-Hüseyn. *Kitâbü'l-Eğânî*. thk. el-Üztâz Şeyh Ahmed e's- Şankîfî. 13. Cilt. Mısır: Matbaatü't-Tekaddüm, ty..
- Ergin, Murat. *Siyasî ve İtikadî Mezheplerin doğuşunda Kabile Asabiyetinin Rolü*. Urfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.

- Eş'arî, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn*. thk. Helmut Ritter. Wiesbaden, 1980.
- Fıglalı, Ethem Rûhi. "Hariciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı". *AÜİFD*, 22, 1978, 245-275.
- Fıglalı, Ethem Ruhi. *İbadiyyenin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Foltz, Richard C.. *İpek Yolu Dinleri*. çev. Engin Aslan. İstanbul: Medrese Yayınları, 2006.
- Gâlî, Belkâsım b. Hasan, *Ebü Mansur el-Mâturâdî: hayâtühû ve ârâuhü'l-akâdiyye*. Tunus: Dâru't-Türki, 1989.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Bursa: Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Hakîm es-Semerkindî, İshâk b. Muhammed. *es-Sevâdü'l-A'zam*, çev. Talha Alp, İstanbul: Yasin Yayınları, 2014.
- Hakyemez, Cemil. "İtikâdî Mezheplerin Görüşlerini Hadislerle Temellendirme Gayretleri", *GÜÇİFD*, 2(4), 59-88.
- Hakyemez, Cemil. "Abbâsî Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şiî Tehdidi". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 9(1), 2007, 327-341.
- Hakyemez, Cemil. "Şiî İmâmîyye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmamet", *HÜİFD*, 2008/1, 7, 13, 7-36.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr el-Basrî. *Târîhu Halife b. Hayyât*. çev. Abdülhalik Bakır. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Hammâş, Necdet. "Emevîler Döneminde Mevâlî ve Zimmîlerin İdaredeki Rolü". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. İrfan Aycan, 37(1), 1997, 175-190.
- Hayyât, Ebü'l-Hüseyn. *el-İntisâr ve'r-red 'alâ İbni'r-Râvendî ve'l-mülhid*. Beyrut: Yy. 1891.
- Hizmetli, Sabri. *İtikâdî İslam Mezheplerinin Doğuşuna İçtimâî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme*. Ankara: AÜİFD, 26, 1983, 653-680.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *Târîhu medîneti Dimesşk*, thk. Muhibbuddin Ebî Saîd Ömer b. Garâme el-Amravî. 39. Cilt. Beyrut: Daru'l-Fikir, 1996.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım. *et-Târihü'l-kebîr*. 4. Cilt. Şam Matbaatü Ravzatü's-Şâm ty.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer. *el-İkdü'l-ferîd*, thk. Abdülmecid et-Terhînî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- İbn Ebü'l-Hadîd, Ebû Hâmid. *Şerhu nehcü'l-belâğa*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Necef: Dâru Ahyâ'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1982.
- İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddin. *Hedyü's-sârî mukaddimetü fethi'l-bârî*. tahr. Muhibbuddin el-Hatîb. Beyrut: Mektebetü's-Selefiyye ty.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahabârü'l-hulefa-Hz. Peygamber ve Halifeler*. çev. Harun Bekiroğlu. Ankara: Ankara Okulu, 2017.

- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 7. Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2010.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed ed-Dineverî. *el-İmame ve's-siyâse*. thk. Ali Şîrî. 1. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ', 1990.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebulfidâ Abdullah el-Kâzî. 2-3. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye ty.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn. *Minhâcü's-sünneti'n-nübüvveti*. thk. Muhammed Sâlim Reşâd. 1. Cilt. yy.: Câmiatü'l-Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1986.
- İnal, İbrahim Hakkı. "İbn Teymiyye ve Mürcie". *İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Samsun 2016, 2, 6-21.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*. 1. Cilt. İstanbul: Şehzadebaşı Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası 1922-1923.
- Kâdî Abdülcebâr, Ebû'l-Hasen b. Ahmed. *Tesbîtü Delâilî'n-Nübüvve: Mucizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*. çev. M. Şerif Eroğlu ve Ömer Aydın. İstanbul: İmak Ofset, 2017.
- Kalaycı, Mehmet. "Şiîlik-Sünnîlik İlişkinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar". *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*. 6/2 Güz 2013, 293-319.
- Kummî/Nevbahtî. *Kitâbu'l-makâlât ve'l-fırak-Fıraku's-Şia*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2004.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözünlemeleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Madelung, Wilferd Ferdinand. "Horasan ve Mâverâünnahir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı". çev. Sönmez Kutlu", *İmam Mâturîdî ve Mâturîdîlik*. Ankara: Otto Yayınları, 2011.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed. *el-Kâmül fi'l-lüga*, thk. Abdülhamit Hendevi, Riyâd: Vîzâratî's-Şüûnî'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâf ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, ty.
- Minkarî, Nasr b. el-Müzâhim. *Vak'atü Sıffin*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1990.
- Nâşî e'l-Ekber, Ebû'l-Abbâs. *Mesâilü'l-imâme ve muktetafât mine'l-kitâbi'l-evsat fi'l-makâlât*. thk. Josef Van Ess. Wiesbaden. Beyrut: In Kommission bei F. Steiner 1971.
- O'Leary, De lacy. *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Yaşar Kutluay ve Hüseyin Yurdaydın, Pınar Yayınları, İstanbul 2003.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevi-Haşîmi İlişkileri İslam Öncesinden Abbasilere Kadar*. Ankara: TDV Yayınları, 2015.

- Sâlim b. Zekvân, el-Hilâlî. *es-Sîre- Bir Hâricî/İbâdî Klasığı*. çev. Harun Yıldız. Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2016.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn. *Milel ve Nihal- Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. çev. Mustafa Öz. Litera Yayınları, İstanbul 2011.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Kûfe'nin Siyâsî Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2015.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târihu't-Taberî*. thk. Muhammed abu'l-Fadl İbrahim, 5. Cilt. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1969.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tehzîbü'l-âsâr*. thk. Mahmud Muhammed Şakir Matbaatü'l-Medenî. 2. Cilt. Kahire ty..
- Tunç, Yusuf. *Cemel ve Sıffin Savaşlarında Tarafsız Kalan Sahabîler*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Uslu, Recep. *Hicrî I-II yüzyıllarda Horasan Tarihi*. İstanbul: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010.
- Wensinck, A. J.. *The Muslim Creed*. Great Britain: Cambridge 1932.
- Yiğit, İsmail. "Osman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim: (12.04.2021), <https://islamansiklopedisi.org.tr/osman>
- Uşş, Yusuf. *ed-Devletü'l-Emeviyyetü*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1992.
- Yurdaydın, Hüseyin. *Gazi İslâm Tarihi Dersleri*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1971.
- Zühri, Ebû Muhammed İbn Şihâb. *el-Megâzî-İlk Dönem İslam Tarihinde Savaşlar*. çev. Mehmet Nur Akdoğan. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.

